

ד"ר'ח מחקר

חוסן ומדדי התמודדות - בעקבות התקיפה האיראנית: מדידת אורך רביעית

אפריל 2024

1 פרופסור שאול קמחי
2 ד"ר הדס מרציאנו
3 פרופסור יוחנן אשל
4 אריאל קאים
5 פרופסור ברוריה עדיני

---

¹ פרופסור שאול קמחי, Reswell - שיתוף פעולה בין לאומי לחקר החוסן וה-well-being, בית הספר לבריאות הציבור, הפקולטה לרפואה, אוניברסיטת תל אביב. ופרופסור אמריטוס, מכללה אקדמית תל חי.

² ד"ר הדס מרציאנו, המרכז לחקר הדחק והחוסן, החוג לפסיכולוגיה, מכללה אקדמית תל חי, המכון לעיבוד מידע וקבלת החלטות (מעמק"ה), אוניברסיטת חיפה.

³ פרופסור יוחנן אשל, המרכז לחקר הדחק והחוסן, מכללה אקדמית תל חי, ופרופסור אמריטוס, אוניברסיטת חיפה.

⁴ אריאל קאים, Reswell, סטודנטית לתואר שלישי, החוג לניהול מצבי אסון וחירום, בית הספר לבריאות הציבור, הפקולטה לרפואה, אוניברסיטת תל אביב.

⁵ פרופסור ברוריה עדיני, Reswell, ראשת החוג לניהול מצבי אסון וחירום, בית הספר לבריאות הציבור, הפקולטה לרפואה, אוניברסיטת תל אביב.

תמצית

ד"ח מחקר זה מתמקד בשינויים במשתני המחקר (חוסן ומדדי התמודדות חיוביים ושליילים) במדידת אורך רביעית בקרב האוכלוסייה הכללית בישראל במהלך מלחמת "חרבות ברזל". איסוף הנתונים בוצע זמן קצר לאחר המתקפה האיראנית על ישראל שחלה לפנות בוקר ב-14 לאפריל 2024. ד"ח המחקר משווה את הממצאים בקרב המשיבים שהשיבו על כל ארבע המדידות החוזרות שבוצעו במהלך המלחמה. הממצאים מצביעים על התובנות הבאות: (א) החוסן הלאומי ירד במידה מובהקת, החוסן הקהילתי לא השתנה באופן מובהק, והחוסן האישי עלה במידה מובהקת. (ב) שני מדדי ההתמודדות החיוביים (מורל ותקווה) מראים תמונה שונה: המורל לאורך ארבע המדידות עולה במידה מובהקת, בעוד שרמת התקווה עולה במדידה השנייה אך יורדת במדידה השלישית במידה מובהקת ולא משתנה במדידה הרביעית. (ג) מדדי ההתמודדות השליילים (תפיסות סכנה, תסמיני דחק ותפיסת איומים) מצביעים על ירידה מובהקת במדידה הרביעית בהשוואה למדידה השלישית. (ד) תפיסת הלכידות החברתית מראה על ירידה מובהקת לאורך המלחמה.

Summary

This research report examines changes in various variables (resilience, positive and negative coping indicators), during the fourth longitudinal measurement among the Israeli general population during the 'Iron Swords' war. The data collection was carried out shortly following the Iranian attack on Israel in the morning hours of April 14, 2024. The research report presents a comparison of the findings among the respondents who participated in all four repeated measurements, throughout the ongoing war. The findings yield the following insights: (a) Societal resilience declined significantly, no significant change was observed in community resilience, and individual resilience increased significantly; (b) The two positive coping variables (morale and hope) present a different trend: morale consistently increased across the four measurements, while the level of hope initially increased in the second measurement but declined significantly in the third and remained unchanged in the fourth measurement; (c) The negative coping indicators (perceptions of danger, stress symptoms, and perceptions of threat), show a significant decrease in the fourth measurement compared to the third measurement; and (d) The perception of social cohesion indicates a significant decline throughout the war.

מבוא

המחקר הנוכחי

מחקר זה מבוסס על מדידת אורך (שאלון זהה שמועבר לאותו מדגם בזמנים שונים). המדידה הראשונה נערכה כחמישה ימים לאחר מתקפת הפתע של חמאס על יישובי ובסיסי הדרום ותוצאותיה הקשות. בין התאריכים 11-15 לאוקטובר, 2023 הועבר שאלון אחד למדגם מייצג של ישראלים (דוברי עברית) בוגרים (N=2,002). המדידה השנייה נערכה כשישה שבועות לאחר פרוץ המלחמה וכחודש לאחר המדידה הראשונה, בין התאריכים 10-15 לנובמבר, 2023 (N=1,613, מתוך ה-2,002 שהשיבו למדידה הראשונה). המדידה השלישית נערכה כשלושה חדשים לאחר מתקפת החמאס של השביעי באוקטובר (N=1,360, מתוך משיבי המדידה השנייה). המדידה הרביעית נערכה כחצי שנה מפרוץ המלחמה, יום לאחר מתקפת הטילים והכטב"מים האיראנית (שחלה בליל ה-14 לאפריל, 2024) בין התאריכים 15-21 לאפריל, 2024. בדו"ח המחקר הנוכחי נכללים רק משיבים שענו על כל השאלון בכל ארבע המדידות (N=1,074). דו"ח המחקר הנוכחי מתמקד בחוסן ובמנגנוני ההתמודדות של ממוצע כלל המדגם, לאורך ארבע המדידות.

ראו פרק מבוא מפורט ותיאור כלי המדידה בדו"ח הראשון של המחקר

(https://med.tau.ac.il/sites/medicine.tau.ac.il/files/media_server/all-units/GABI/2023-2024/war_report.pdf)

משיבים

1,074 נבדקים השיבו על ארבע המדידות. בלוח 1 ניתן לראות את החלוקה הדמוגרפית של נבדקים אלו בהתאם לשאלות הדמוגרפיות שהופיעו בשאלון המחקר.

לוח 1: מאפיינים דמוגרפיים של המשיבים במדידה הרביעית (N=1,074)

משתנה	קבוצה	משיבים	אחוז	ממוצע (סטיית תקן)
גיל	18-30	210	19.6	45.56 (15.8)
	31-40	213	19.8	
	41-50	218	20.3	
	51-60	180	16.8	
	61-85	253	23.5	
מגדר	1. גברים	598	55.7	
	2. נשים	476	44.3	
מידת דתיות	1. חילונית	533	49.6	
	2. מסורתית	330	30.7	
	3. דתי	133	12.4	
	4. דתי מאד	78	7.3	
הכנסה ממוצעת למשפחה, ביחס לממוצע בישראל	1. הרבה יותר נמוכה מהממוצע	233	21.7	2.66 (1.19)
	2. נמוכה מהממוצע	242	22.5	
	3. כמו הממוצע	338	31.5	
	4. גבוהה מהממוצע	183	17.0	
	5. הרבה יותר גבוהה מהממוצע	78	7.3	
השכלה	1. יסודית	16	1.5	
	2. תיכונית	217	20.2	
	3. על-תיכונית (ללא תואר אקדמי)	269	25.0	
	4. תואר ראשון (והנדסאי)	364	33.9	
	5. תואר שני ומעלה	208	19.4	

השאלון כלל שמונה סולמות וכן שאלון פרטים דמוגרפיים. כלל השאלונים בהם עשינו שימוש במחקר הנוכחי שימשו אותנו במדידות הקודמות (ראו פירוט בדו"ח המדידה הראשון). המהימנות של כל סולמות המדידה נמצאה כטובה עד מצוינת בכול ארבע המדידות. מהימנות המדידה הרביעית מוצגת בלוח 2.

לוח 2: מהימנות אלפא קרוונבך של משתני המחקר במדידה רביעית

מהימנות	משתנה
$\alpha=.87$	חוסן לאומי
$\alpha=.94$	חוסן קהילתי
$\alpha=.92$	חוסן אישי
$\alpha=.93$	מורל (4 פריטים)
$\alpha=.94$	מדד תקווה
$\alpha=.93$	תסמיני דחק
$\alpha=.88$	תחושות סכנה
$\alpha=.89$	תפיסת איומים (10 פריטים)

תוצאות

ניתוח סטטיסטי

לניתוח הנתונים (בדיקת ההבדלים בין ארבע המדידות של כול אחד ממשתני המחקר) ערכנו ניתוחי General Linear Model למדידה חוזרת (Repeated measure). סולמות המדידה עבור כלל הכלים נעים בין 1 ל-5, להוציא את סולם המדידה של חוסן לאומי שנע בין 1 ל-6. התוצאות מוצגות בלוח 3 ובגרפים (תמונות 1-5). תחילה מוצג לוח ובו נתוני הניתוח, ולאחר מכן מוצגות תמונות ובהן הגרפים.

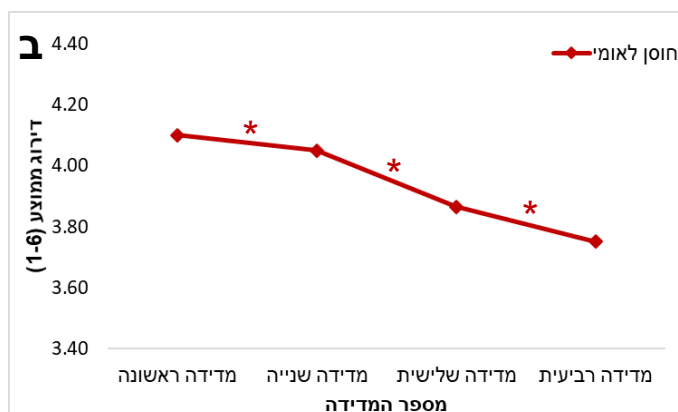
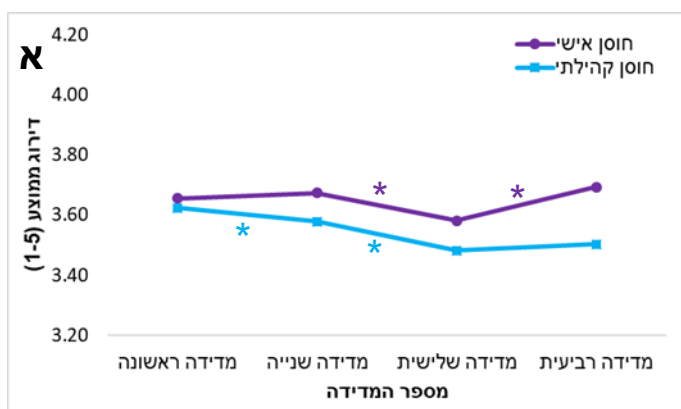
לוח 3: השוואת ארבע מדידות חוזרות במהלך מלחמת "חרבות ברזל": ממוצעים, סטיית תקן, ניתוח שונות למדידה חוזרת וגודל אפקט ($N=1,074$)

תחום	משתנה	מדידה 1		מדידה 2		מדידה 3		מדידה רביעית		ניתוח שונות מדידה חוזרת	גודל אפקט
		ממוצע	סטיית תקן	ממוצע	סטיית תקן	ממוצע	סטיית תקן	ממוצע	סטיית תקן		
חוסן	לאומי	4.10	.81	4.05	.79	3.86	.82	3.75	.80	190.67***	.151
	קהילתי	3.62	.8	3.58	.80	3.49	.82	3.50	.82	30.25***	.027
	אישי	3.65	.71	3.67	.70	3.58	.73	3.69	.72	19.81***	.018
מדדי התמודדות חיוביים	מורל	2.78	1.02	3.15	.94	3.27	.91	3.46	.96	222.28***	.172
	תקווה	3.74	.90	3.80	.88	3.66	.90	3.64	.94	21.47***	.020
מדדי התמודדות שליליים	תחושות סכנה	2.77	.86	2.60	.83	2.65	.86	2.57	.90	41.66***	.037
	תסמיני דחק	2.69	.98	2.44	.96	2.33	.95	2.26	.96	146.52***	.120
	תפיסת איומים	2.97	.78	2.89	.76	2.87	.81	2.77	.82	39.60***	.036
	תפיסת לכידות חברתית	3.95	.98	3.90	.88	3.42	.91	2.93	.95	489.73***	.313

*** $p<.001$

מדדי חוסן

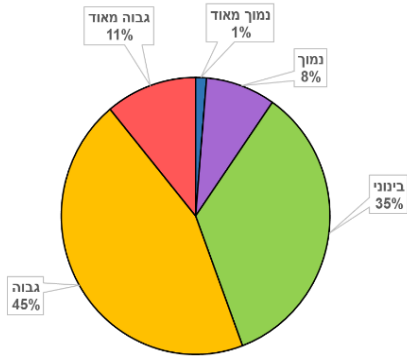
החוסן האישי (לוח 3 ותמונה 1א, קו סגול) עולה מעט (אך לא במידה מובהקת) ממדידה ראשונה למדידה שנייה, יורד במידה מובהקת במדידה השלישית, ועולה במידה מובהקת במדידה הרביעית (לאחר התקיפה האיראנית). החוסן הקהילתי (לוח 3 ותמונה 1א, קו תכלת) יורד באופן מובהק בין מדידה ראשונה לשנייה ובין המדידה השנייה לשלישית, ולא משתנה בין המדידה השלישית לרביעית. החוסן הלאומי יורד באופן עקבי ובמידה מובהקת ממדידה אחת לבאה אחריה (לוח 3 ותמונה 1ב). כסיכום ביניים ניתן לראות שבמדידה הרביעית, לאחר התקיפה האיראנית, החוסן הלאומי ירד במידה מובהקת ביחס למדידה השלישית, בעוד החוסן האישי עלה במידה מובהקת והחוסן הקהילתי לא השתנה.

תמונה מספר 1: רמת החוסן בארבעת המדידות: א. חוסן אישי וחוסן קהילתי (בסולם 1-5); ב. חוסן לאומי (בסולם 1-6). * - השוואה זוגית מובהקת ($p < 0.05$).

בשל הירידה המתמדת בחוסן הלאומי במהלך ארבעת המדידות, בחנו את התפלגות המשיבים במדד זה, עבור כל מדידה בנפרד (תמונה 2). ניתן לראות באופן ברור כיצד ממדידה אחת לבאה אחריה, עולה שיעור המשיבים שעונים שהחוסן הלאומי שלהם נמוך או נמוך מאוד (9% במדידה הראשונה, 10% בשנייה, 15% בשלישית ו-18% ברביעית). במקביל, הולך ויורד שיעור המשיבים המדווחים על חוסן גבוה וגבוה מאוד (56% במדידה הראשונה, 54% בשנייה, 43% בשלישית ו-37% ברביעית). תמונת מצב זו, יחד עם ההתבוננות על הממוצעים שיוורדים באופן מובהק ממדידה אחת לבאה אחריה (תמונה 1ב) מעידה על הדרדרות הולכת ונמשכת בחוסן הלאומי של אזרחי ישראל עם התמשכות המלחמה.

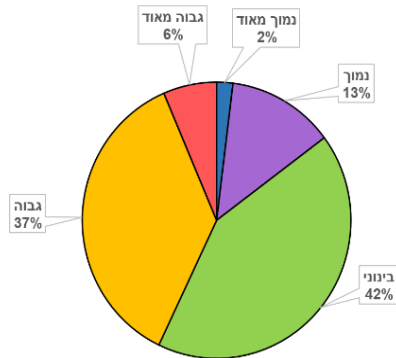
חוסן לאומי אוקטובר 2023

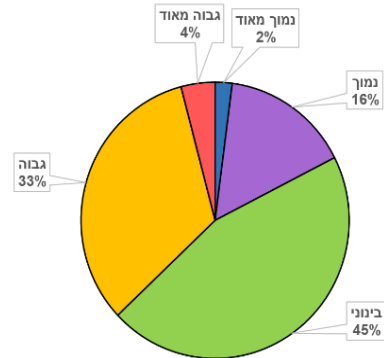
חוסן לאומי נובמבר 2023

חוסן לאומי ינואר 2024

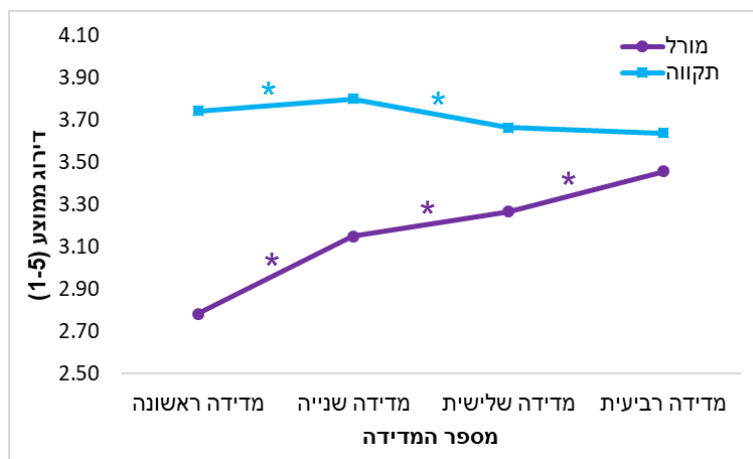
חוסן לאומי אפריל 2024

תמונה מספר 2: התפלגות החוסן הלאומי בארבע המדידות (אוקטובר 2023, נובמבר 2023, ינואר 2024 ואפריל 2024).

מדדי התמודדות חיובית (לוח 3, תמונה 3)

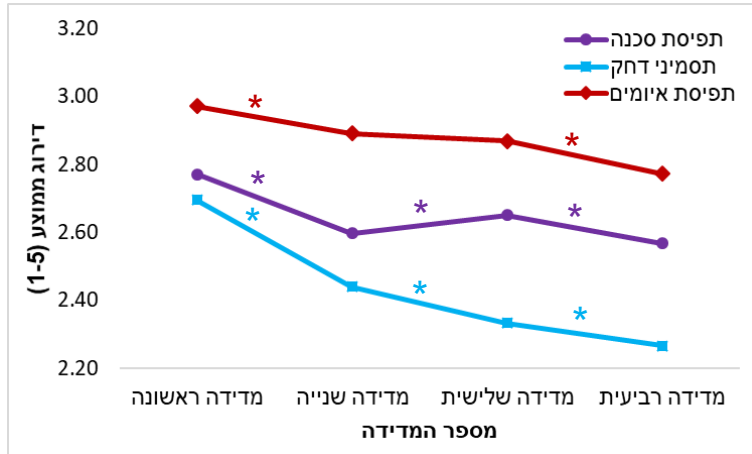
רמת המורל (תמונה 3, קו סגול) עולה במידה מובהקת בשלוש המדידות העוקבות מאז המדידה הראשונה. רמת התקווה (תמונה 3, קו תכלת) עולה במידה מובהקת ממדידה ראשונה למדידה שנייה אך יורדת במידה מובהקת במדידה השלישית ולא משתנה ברביעית.

תמונה מספר 3: רמת התקווה והמורל (שאלה בודדת) בארבע מדידות אורך (בסולם 1-5). *¹ - השוואה זוגית מובהקת ($p < 0.05$).

מדדי התמודדות שלילית (לוח 3, תמונה 4)

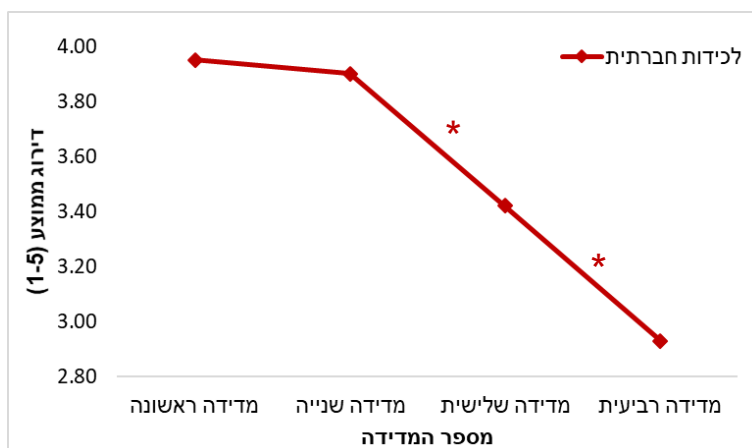
תסמיני דחק (חרדה ודיכאון, תמונה 4, קו תכלת) יורדים במידה מובהקת בכל שלוש המדידות העוקבות למדידה הראשונה. **תפיסת סכנה** (תמונה 4, קו סגול) יורדת במידה מובהקת בין המדידה הראשונה למדידה השנייה, ועולה מעט (בצורה מובהקת) בין המדידה השנייה לשלישית, ושוב יורדת בצורה מובהקת במדידה הרביעית, שבוצעה לאחר התקיפה האיראנית. **תפיסת איומים** (תמונה 3, קו אדום) יורדת במידה מובהקת בין המדידה הראשונה למדידה השנייה; ירידה זו נמשכת (במידה לא מובהקת) בין המדידה השנייה לשלישית, וממשיכה לרדת באופן מובהק במדידה הרביעית.

תמונה מספר 4: רמת תפיסת הסכנה, תסמיני הדחק, ותפיסת האיומים בארבע המדידות (בסולם 1-5). *¹ - השוואה זוגית מובהקת ($p < 0.05$).

תפיסת לכידות חברתית

בכול ארבע המדידות בקשנו מהמשיבים להעריך את רמת הלכידות החברתית בישראל בעזרת פריט אחד. הסולם נע מ-1='מאד לא טובה', עד 5='טובה מאד'. התוצאות מראות על ירידה מתמדת בתפיסת הלכידות החברתית (במדידה שלישית ורביעית הייתה גדולה ומובהקת; תמונה 5). זהו המשתנה בו חלו ההבדלים הגדולים ביותר לאורך המדידות ובמיוחד בשתי המדידות האחרונות. הממצא מצביע על כך שתפיסת הלכידות החברתית, שהייתה גבוהה מאוד בתחילת המלחמה, הולכת ופוחתת ככל שהמלחמה נמשכת.

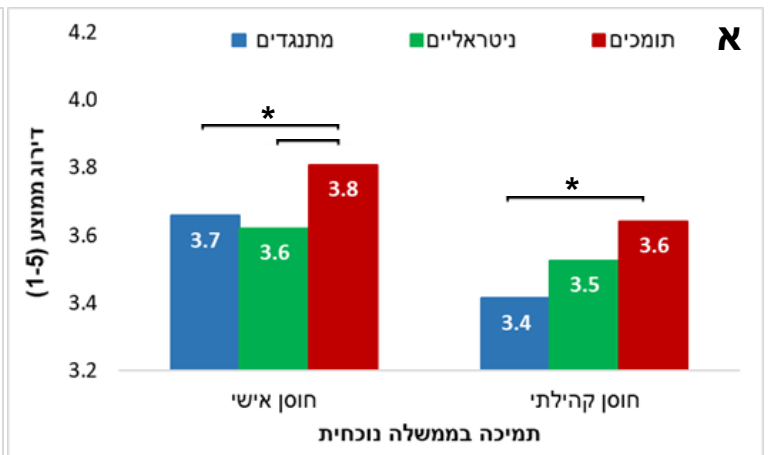
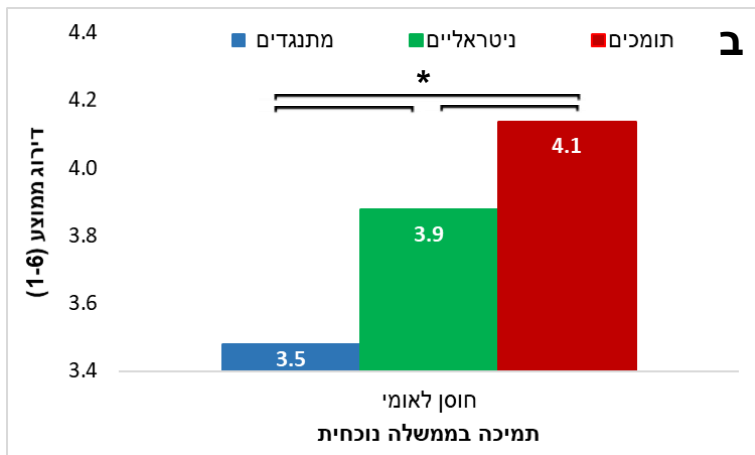
תמונה מספר 5: רמת תפיסת הלכידות החברתית בארבע המדידות (בסולם 1-5). *¹ - השוואה זוגית מובהקת ($p < 0.05$).

הבדלים במשתני המחקר לפי מידת התמיכה בממשלה

בהתאמה לדו"חות קודמים, גם בדו"ח זה ביצענו השוואה של המדדים השונים במדידה הנוכחית, בהתאם לרמת התמיכה בממשלה, וזאת מאחר ומשתנה זה נמצא כמנבא משמעותי של רמת החוסן הלאומי. חילקנו את המשיבים לשלוש קבוצות בהתאם לרמת תמיכתם בממשלה, כפי שהצהירו עליה במדידה הרביעית. הנבדקים חולקו כך שנבדקים שענו 1 ('מתנגד מאוד') או 2 ('מתנגד') אוחדו יחד לקבוצה אחת של "מתנגדים" (n=542), אלו שהשיבו 3 ('לא מתנגד ולא תומך') היוו קבוצה שנייה של "ניטראליים" (n=226), ואלו שהשיבו 4 ('תומך') או 5 ('תומך מאוד') היוו את קבוצת ה"תומכים" בממשלה (n=306). בוצעו ניתוחי שונות חד-גורמיים עם הגורם הבין נבדקי "תמיכה בממשלה" (תומכים, ניטראליים ומתנגדים) על כלל המשתנים במדידה הרביעית. עבור כל המשתנים נמצאו הבדלים מובהקים בהתאם לרמת התמיכה בממשלה.

חוסן לאומי, קהילתי ואישי

תמונה 6 מציגה את ממוצעי החוסן האישי, קהילתי ולאומי, לפי תמיכה בממשלה. החוסן הלאומי (תמונה 6ב) שונה באופן מובהק ($p < 0.05$) בין שלושת רמות התמיכה בממשלה, כאשר התומכים בממשלה הביעו את רמת החוסן הלאומי הגבוהה ביותר, אחריהם הניטראליים ולבסוף רמת החוסן הנמוכה ביותר הוצגה על ידי המתנגדים לממשלה. לעומת זאת, במדדי החוסן האישי והקהילתי (תמונה 6א), ההבדלים היו מובהקים רק בין חלק מהקבוצות. בחוסן האישי, נראה שהתומכים בממשלה הציגו חוסן גבוה יותר באופן מובהק לעומת שתי הקבוצות האחרות ($p < 0.05$). בחוסן הקהילתי עולה שתומכי הממשלה הציגו חוסן קהילתי גבוה יותר רק בהשוואה למתנגדים ($p < 0.05$).

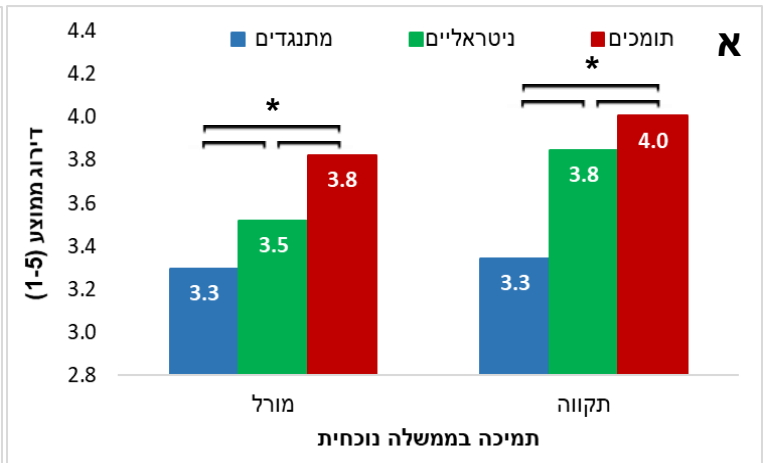
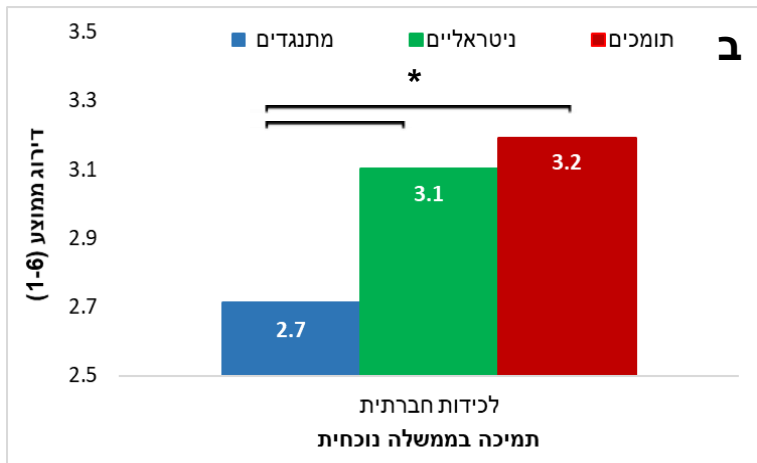

תמונה מספר 6: ממוצעים לפי תמיכה בממשלה: א. חוסן אישי וקהילתי (בסולם 1-5); ב. חוסן לאומי (בסולם 1-6). * - השוואה זוגית מובהקת ($p < 0.05$).

תקווה ומורל ותפיסת לכידות חברתית לפי תמיכה בממשלה

תמונה 7 מציגה את הממוצעים לפי תמיכה בממשלה ביחס לתקווה ומורל וכן ביחס לתפיסת הלכידות החברתית. שני הממדים החיוביים – תקווה ומורל (תמונה 7א) – מצביעים על הבדלים מובהקים בין כל שלושת הקבוצות של רמת התמיכה בממשלה ($p < 0.05$). התומכים בממשלה הציגו את רמות המורל והתקווה הגבוהות ביותר, אחריהם הניטראליים ולבסוף הרמות הנמוכות ביותר של תקווה ומורל הוצגו על ידי המתנגדים לממשלה. ביחס לתפיסת הלכידות החברתית (תמונה 7ב), נמצא שתומכי הממשלה והניטראליים לא היו שונים באופן מובהק זה מזה ושתי קבוצות אלו ראו את הלכידות החברתית כגבוהה יותר בהשוואה למתנגדי הממשלה ($p < 0.05$).

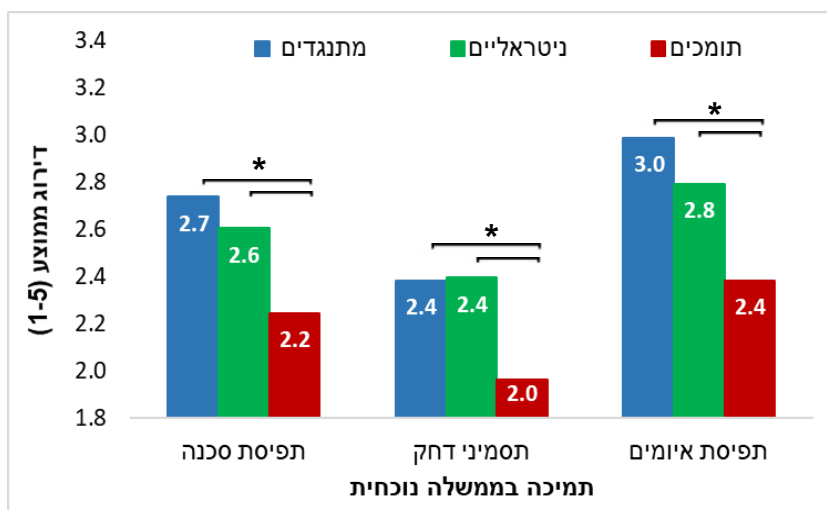

תמונה מספר 7: ממוצעים לפי תמיכה בממשלה: א. תקווה ומורל; ב. תפיסת לכידות חברתית. (בסולם 1-5).
* - השוואה זוגית מובהקת ($p < 0.05$).

תחושות סכנה, תסמיני דחק ותפיסת איומים לפי תמיכה בממשלה.

תמונה 8 מציגה את הממוצעים לפי תמיכה בממשלה ביחס לתפיסת הסכנה, רמת תסמיני הדחק ותפיסת איומים. עבור כל שלושת המדדים הללו נמצאה תמונה דומה, לפיה תומכי הממשלה הציגו תפיסת סכנה נמוכה יותר, רמות תסמיני דחק נמוכות יותר ותפיסת איומים נמוכה יותר בהשוואה לשתי הקבוצות האחרות ($p < 0.05$).

תמונה מספר 8: ממוצעי תפיסת הסכנה, תסמיני הדחק ותפיסת האיומים לפי תמיכה בממשלה (בסולם 1-5).
* - השוואה זוגית מובהקת ($p < 0.05$).

דיון

המדדה הרביעית במסגרת מחקר האורך על החוסן הישראלי במהלך מלחמת "חרבות ברזל" בוצעה ימים ספורים לאחר המתקפה הישירה של איראן על מדינת ישראל. ממצאי המחקר, אשר משווים את המדדים על פני כל ארבעת המדידות החוזרות, מראים תוצאות מעורבות: מצד אחד חלה ירידה עקבית ומשמעותית בחוסן הלאומי ממדידה אחת לבאה, ומצד שני דווחה ירידה גם במדדי ההתמודדות השליליים (תפיסת סכנה, תסמיני דחק ותפיסת איומים). בנוסף, ממצאי המחקר מצביעים על עלייה מתמדת במורל במקביל לירידה קלה (לא

תמיד מובהקת) ברמת התקווה. ניתן להציע מספר הסברים לממצאים אלה (ההסברים לא מופיעים לפי רמת חשיבות): ראשית, התמשכות הלחימה מעבר למשכן של מלחמות העבר. לכך יש להוסיף כי אנשים שונים השייכים למנהיגות המדינה ו/או מערכות הביטחון, חוזרים ואומרים כי משך הזמן הצפוי לסיום המלחמה/הלחימה הוא ארוך ולא ניתן לשער כעת מתי תסתיים. שנית, איום הפיכת המלחמה בצפון למלחמה כוללת עם החיזבאללה תלוי ועומד כל העת. אזור צפון ישראל הקרוב לגבול נשאר נטוש מתושבים וכלל לא ברור מתי יחזרו המפונים, ובאלו היקפים, לביתם. שלישיית, קיימת מחלוקת בקרב אזרחי ישראל באשר לרמת האמון במנהיגות הפוליטית הקיימת ובקשר לרצון או אי הרצון לקיים בחירות מוקדמות לאור ההתרחשויות. ממצאי המחקר הנוכחי מצביעים פעם נוספת כי העם בישראל חלוק בעמדותיו במידה רבה ויש לכך השלכה על רמת החוסן הלאומי. רביעית, קיימים עדיין 133 חטופים בידי חמאס, בהם נשים בגילאים שונים, גברים מבוגרים מאוד ואפילו ילד ותינוק, שנחטפו בנסיבות שונות, לרבות אזרחים שנחטפו מבתיים או ממסיבת טבע. עובדה קשה זו מהווה משבר חסר תקדים של הציבור הישראלי ביחס למדינה וביחס ליכולתה להגן על בטחונו. נושא זה מהווה קרקע פורייה לוויכוח, הן בממשלה והן בציבור, לגבי הוויתורים שיש לעשות כדי לשחרר את החטופים. ויכוחים אלו הם ככל הנראה הרקע העיקרי לממצא נוסף של מחקרנו הנוכחי המצביע על ירידה תלולה בתפיסת הלכידות החברתית, המהווה מדד למידת הקרע החברתי הקיים בקרב האוכלוסייה. מדד זה נמצא במתאם עם הירידה העקבית בחוסן הלאומי.

לסיכום, מצב המלחמה ומחיריה, כמו גם האכזבה מההישגים שהושגו עד כה, יכולים להסביר את הירידה המשמעותית בחוסן הלאומי, את תפיסת הלכידות היורדת בתלילות וגם את הירידה (המתונה יותר) ברמת התקווה, שמהווה מרכיב משמעותי ביצירת ושימור החוסן. חשוב לציין כי מדד התקווה נמצא במחקרים קודמים (בישראל ובעולם) כמנבא הטוב ביותר של חוסן לאומי. את העלייה במורל והירידה בתסמיני הדחק ניתן להסביר בהתרגלות כלשהי למצב החדש ובנוסף גם בתחושה הברורה של אזרחי ישראל לפיה המלחמה הנוכחית היא "מלחמת אין ברירה" שנכפתה על ישראל, ואשר מצריכה את התגייסות העם לתרום ככול האפשר למאמצי המלחמה.

מגבלות המחקר

כמו בכל מחקר אחר גם למחקר הנוכחי מספר מגבלות: א. במדידת אורך יש תמיד "איבוד נבדקים" (משיבים שלא עונים לשאלון מסוים). אמנם, המדגם של המדידה הרביעית הוא עדיין גדול (מעל אלף משיבים) אולם, בהשוואה למספר המשיבים במדידה ראשונה, מדובר בהפחתה של כמחצית מהמשיבים במקור. ב. מדגם ארצי אינו מייצג בהכרח קבוצות מיעוט ייחודיות כמו מפונים, תושבי העוטף, אנשים שנפגעו ישירות. על מנת לבחון את מצבם יש לבצע מחקרים ייעודיים על מדגמים מייצגים של קבוצות אלו.

מסקנה

בצד מדדים המצביעים על התאוששות כלשהי מתחילת המלחמה (למשל, ירידה ברמות הדחק ועלייה בחוסן האישי ובמורל), דו"ח המחקר הנוכחי מציג ירידה עקבית ונמשכת בכל המתאם לחוסן הלאומי ולתפיסת הלכידות החברתית. תוצאות אלה מחייבות את מקבלי ההחלטות לדון בסוגיות מרכזיות בכול הקשור ליצירת אחדות ולכידות בין חלקי העם השונים, הגעה להסכמות בנוגע ליעדי המלחמה ולגבי ערכי היסוד של החברה בישראל על מנת למנוע הידרדרות נוספת בחוסן הלאומי של אזרחי המדינה. מרכיבים אלו הינם חיוניים ליכולת החברה להתמודד עם האתגרים העומדים בפנינו כיום ובעתיד.